

MIREK ČEJKA (Brno)

POSTAVENÍ JISTOTNÍ MODALITY VE STRUKTUŘE VÝPOVĚDI

0. V posledních desetiletích se u nás věnovalo poměrně dost pozornosti tzv. jistotní modalitě (JM) a jejím výrazovým prostředkům v češtině (Kopečný 1958, Žaža 1972, Grepl 1973, Bauer—Grepl 1964—1975), v ostatních slovanských jazycích (Đurovič 1956, Adamec 1973, Křížková 1973) a konfrontačně i v němčině (Grepl—Masařík 1971, 1974). V tomto příspěvku se pokusíme ukázat místo JM v syntaktickosémantické struktuře výpovědi a popsat je s pomocí jednoduchých grafických ukazatelů. Všimneme si rovněž vztahu mezi JM a některými blízkými jevy ve struktuře výpovědi a hranic mezi nimi.

1.0 Přijmeme za východisko neformální definici jistotně modalitního postoje jako stupně subjektivního přesvědčení mluvčího o pravdivosti propozičního obsahu výpovědi jím povídané.

1.1 Za schůdnou cestu k objektivizaci místa JM a podobných jevů ve struktuře výpovědi považujeme vyhledávání co nejexplicitnější formy vyjádření JM a blízkých jevů v přirozeném jazyce. Domníváme se, že takovou formou je souvětňná konstrukce, v níž jsou diktum (propoziční jádro) i jednotlivé modální postoje mluvčího k propozici vyjádřeny explicitními predikacemi; jednotlivé modální, postojové predikátory (PraedApt) mají pak vždy jako jeden ze svých argumentů argument propoziční, a ten může mít opět podobu konstrukce dalšího PraedApt s dalším propozičním argumentem.

1.11 Hierarchie složek takového souvětí ukazuje, že nejvyšší složkou je ta, která vyjadřuje typ ilokučního postoje mluvčího, postoje, jenž je dán výběrem jednoho z možných ilokučních aktů. (Jinde se této modalitě říká postojová nebo obecná; srovn. Grepl 1972.) V komunikaci jde u jazyků našeho typu hlavně o výběr mezi konstatováním, otázkou, rozkazem a přáním, přičemž konstativní postoj se po formální stránce realizuje jako bezpříznakový a explicitně se zpravidla nemusí vyjadřovat.

1.12 Teprve v rámci tohoto bezpříznakového konstativního postoje se může realizovat JM a může se pak vyjádřit buď explicitně, nebo implicitně (v tom smyslu, jak termínů „la modalitě explicite“ a „implicite“ užívá Bally 1942). V našich úvahách má smysl rozlišovat dvě hodnoty JM: plné přesvědčení mluvčího o pravdivosti propozičního obsahu výpovědi a neplné přesvědčení mluvčího o pravdivosti obsahu. (Zda je třeba rozlišovat více než dvě hodnoty JM, je sporné. Zdá se však, že na úrovni gramatického popisu jazykového systému by to bylo v každém případě nadbytečné.) Hodnota plného přesvědčení

je pak v rámci JM formálně bezpříznaková a není ji nutno v jazyce vyjadřovat.

1.121 Aplikujeme-li na výpověď s příznakovou, a to implicitně vyjádřenou JM, např. *Rektor sotva přijde*, postup navržený v § 1.1, můžeme ji rozvinout do plně explicitní podoby takto:

Ríkám, že pochybuji, že rektor přijde
postojová propoziční
část část

Taková forma explicitního zápisu modálních a propozičních složek výpovědi je zřejmě nedokonalá, protože neukazuje dost zřetelně, kde končí jednotlivé postojové (modální) složky a kde začíná část propoziční, ani neodhaluje dost výrazně hierarchii složek.

1.122 Výchozí struktura explicitního souvětí se však dá s výhodou abstrahovat a znázornit pak grafem, který vystihuje výrazněji a přesněji hierarchii i diferenciaci modálních i propozičních složek výpovědi než způsob zápisu uvedený v § 1.121. Diktum s modálním predikátem je tu zapuštěno do nadřazené performativní věty, která poskytuje rámcovou explikaci řečového aktu, jeho relevantních složek a ilokučního postoje. (Podobně jako Růžička 1973 zde využíváme podnětů z performativní analýzy, jak byla vypracována Rossem 1970.)

1.123 I při běžné, nespeciální jazykové komunikaci se za jistých okolností setkáváme s tendencí vyjadřovat příznakový i bezpříznakový jistotně modální postoj mluvčího alespoň zčásti explicitně. V češtině jsou obvyklé dva typy takových kvaziexplicitních struktur:

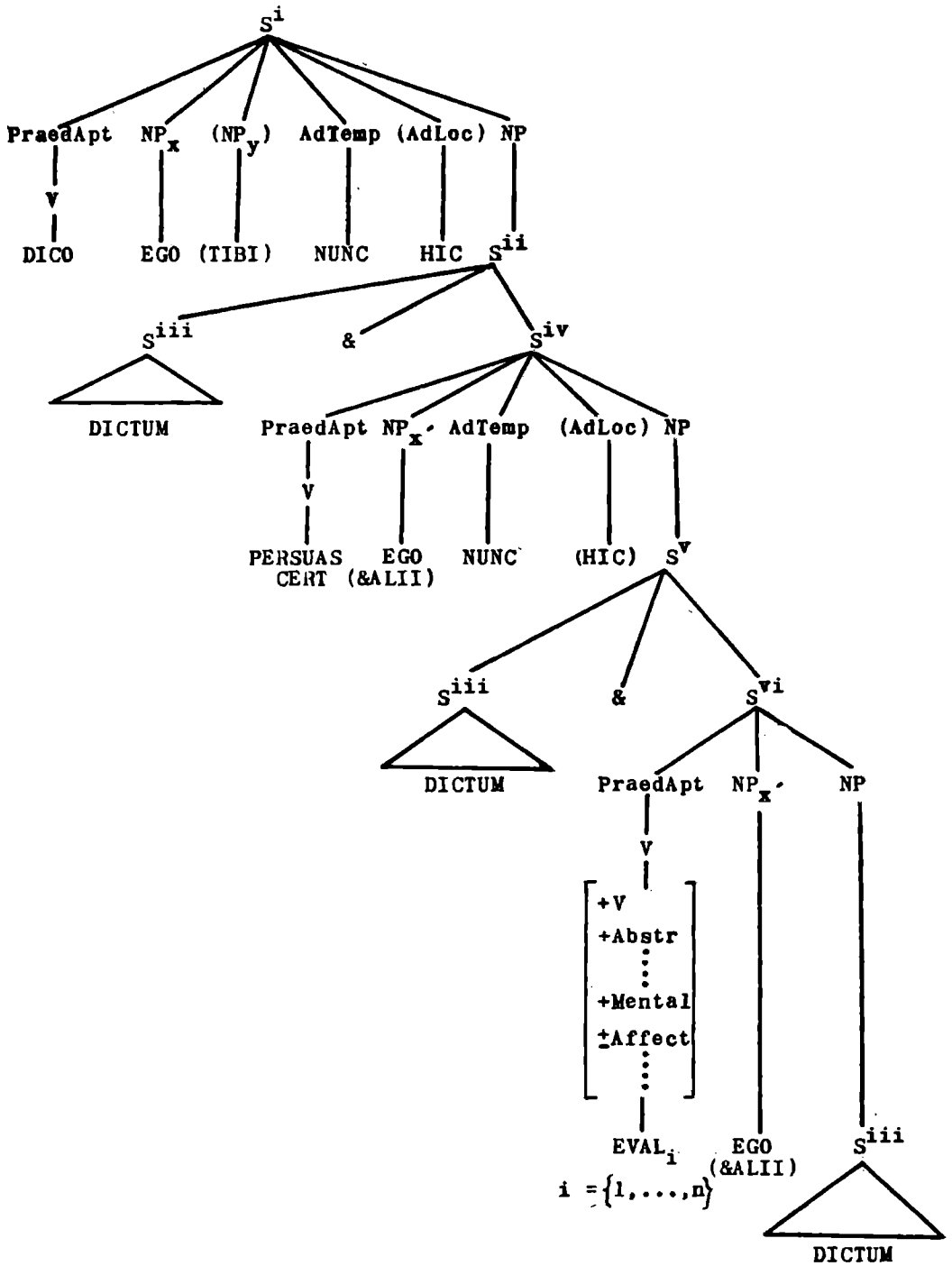
typ 1 $\left\{ \begin{array}{l} \text{Domnívám se} \\ \text{Pokládám za jisté} \\ \text{Jsem přesvědčen} \\ \vdots \end{array} \right\}, \text{ že rektor přijde}$

typ 2 $\left\{ \begin{array}{l} \text{Je pravděpodobné} \\ \text{Je jisté} \\ \vdots \end{array} \right\}, \text{ že rektor přijde}$

U typu 1 má dvouargumentový modální predikátor s jedním argumentem propozičním vždy formu 1. os. sg. nebo pl. prez., jedním argumentem je tedy EGO (mluvčí), druhým pak výpověď obsahující diktum. Těmito predikátory se realizují mentální metajazykové predikáty; jsou to

- a) kladná i záporná slovesa (*věřím, soudím, myslím, počítám, čítám, tuším, domnívám se, pochybuji, nepochybuji...*),*
- b) kladné i záporné slovesné konstrukce (*pokládám za jisté, nepokládám za jisté, pokládám za nejisté...*),
- c) kladné i záporné sponově adjektivní konstrukce s deverbativním rezultativním adjektivem (*jsem přesvědčen, jsem jist, nejsem přesvědčen...*).

* O slovesech této skupiny si nebyl Austin (1962) zcela jist, zda by je nebylo možno zařadit do expozitivní podskupiny performativ. Podle našeho mínění není pochyby o tom, že tato slovesa nejsou performativní (nelze např. říci **Pochybuji tímto, že rektor přijde*; ani jiné vlastnosti performativ se u těchto sloves nedají přesvědčivě dokázat). Určitou míru jistotního postoje vyjadřují i některá pomezí a sémanticky komplikovanější slovesa mentální (*připadá mi, obávám se, doufám*) a vyslovené performativní (*ručím za to, sázím se, vsadím se*); ta však jsou jen sekundárním prostředkem vyjadřování JM.

V typu 2 je modálním predikátorem kladná nebo záporná sponově adjektivní konstrukce se sponou ve 3. os. sg. ind. prez. s jedním argumentem propozičním, jímž je tu opět výpověď obsahující diktum. Druhý argument nebývá formálně realizován, ačkoli je možno okazionálně jej vyjádřit předložkovou vazbou. (*pro mne je nepochybné, že rektor přijde*). Jádrem predikátorů typu 2 je zcela vyhraněná skupina abstraktních adjektiv vyjadřujících mentální metajazykové predikáty (*je/není jisté, možné, pravděpodobné, pochybné, nejisté, nemožné...*, *že/byly S*). Výjimečně je predikátorem konstrukce sponově substantivní (*není pochyby, že S*). Mezi oběma typy je patrný jistý sémantický rozdíl.

Typ 1 je egocentrický, vyjadřuje jistotně modalitní postoj jednoho individua, a to mluvčího. V jeho grafu je pak pod druhým vrcholem NP_x symbol EGO.

Typ 2 je egoinkluzivní, může vyjadřovat, že jistotně modalitní postoj sdílí jistá množina individuí, jíž je EGO členem. Pod druhým vrcholem NP_x je proto v jeho grafu symbol EGO & ALII.

1.124 Existence víceméně úplných paradigmatických derivačních řad typu

1. *Je pravděpodobné, že rektor přijde*
2. (slc. *Pravdepodobně, že rektor príde*)
3. *Pravděpodobně, že rektor přijde*
4. *Pravděpodobně rektor přijde*
5. *Rektor pravděpodobně přijde*

je dostatečným důvodem pro předpoklad, že z výchozí struktury zobrazené grafem 1 se transformačně odvozují nejen kvaziexplicitní konstrukce typu 1 a 2, nýbrž i všechny věty se zapuštěnými jistotně modalitními adverbii větnými a s adverbializovanými slovesnými tvary i adverbializovanými konstrukcemi s těmito větnými adverbii synonymními. Pokusíme se o jejich přibližný výčet.

1. Výrazy plného přesvědčení:

a) Jistota se blíží 100%:

jisté₁, jistěže₁, jistojisté, jistotně, dojista₁, dozajista, najisto, zajisté, nejpravděpodobněji, neklamně, neomylně, nepochybně, nepopíratelně, nesporně, nezvratně, rozhodně, spolehlivé, stejně, stoprocentně, na sto procent, svatosvatě, určitě₁, zaručeně, zjevně, zřejmě, očividně, bezesporu, bezesporně, bezpochyby₁, bez jakékoli/nejménší/vší pochybnosti/pochyby, nade vši/mimo veškerou/jakoukoli pochybnost/ pochybu, nejspíš(e), tak jako tak, v každém případě; nespis. bezpečně, jasně, (na) betón, sichr

b) Jistota se blíží 0%:

nikterak (+ negace), sotva, stěží, těžko

2. Výrazy neplného přesvědčení (jistota se blíží ±50%):

možná, patrně, pravděpodobně, bezpochyby₂, třeba(s), beztak, beztoho(že), podle všeho, bohdá, čítám, počítám, doufám, hádám, myslím, nemýlím-li se, tuším, jak se zdá, mně se zdá, zdá se, asi, snad, spíš(e)

1.13 V souvislosti s těmito větnými jistotně modalitními adverbii (tzv. modálními uvozovacími slovy) se ovšem dostáváme k otázce, jaký syntakticko-sémantický status mají jiná větná adverbia a jaké je jejich místo ve struktuře výpovědi. Zastavíme se nejprve u jedné skupiny větných adverbii, jež byla v dosavadní literatuře často volně spojována s prostředky JM. Jde především o tato adverbia a adverbializované konstrukce a slovesné tvary:

náhodou, náhodně, nahodile, šťastnou náhodou, nešťastnou náhodou, naštěstí, naneštěstí, bohudík, bohužel, chválabohu, zaplat pánbůh, želbohu, žel, k lítosti, s politováním, k politování,

k radosti, pohřichu, pochopitelně, přirozeně, pravda, pravdaže, jen co je pravda, právem, rozumí se, samo sebou se rozumí, samo sebou, samozřejmě, to se ví, kupodivu, napodív, spodivem, arci, arciže, ovšem, ovšemže, ostatně, jistě₂, jistěže₂

Domníváme se, že jisté vlastnosti této skupiny větných adverbii mluví proti jejich přiřazení do oblasti JM. Tato adverbia jsou totiž sémanticky zcela zřetelně odlišná od jistotně modalitních a rozhodně nefungují jako primární prostředek vyjadřování JM. Vyjadřují hodnotové soudy o povrchových predikacích, s nimiž vstupují do konstrukce, přičemž se implikuje, že se těmito predikacemi vyjadřují propozice, jejichž pravdivostní hodnota je pravda. Naproti tomu jistotně modalitními větnými adverbii se teprve přisuzují propozici pravděpodobné stupně pravdivostní hodnoty. Máme zde tedy proti jistotně modalitním větným adverbii větná adverbia evaluativní (srov. Schreiber 1971).

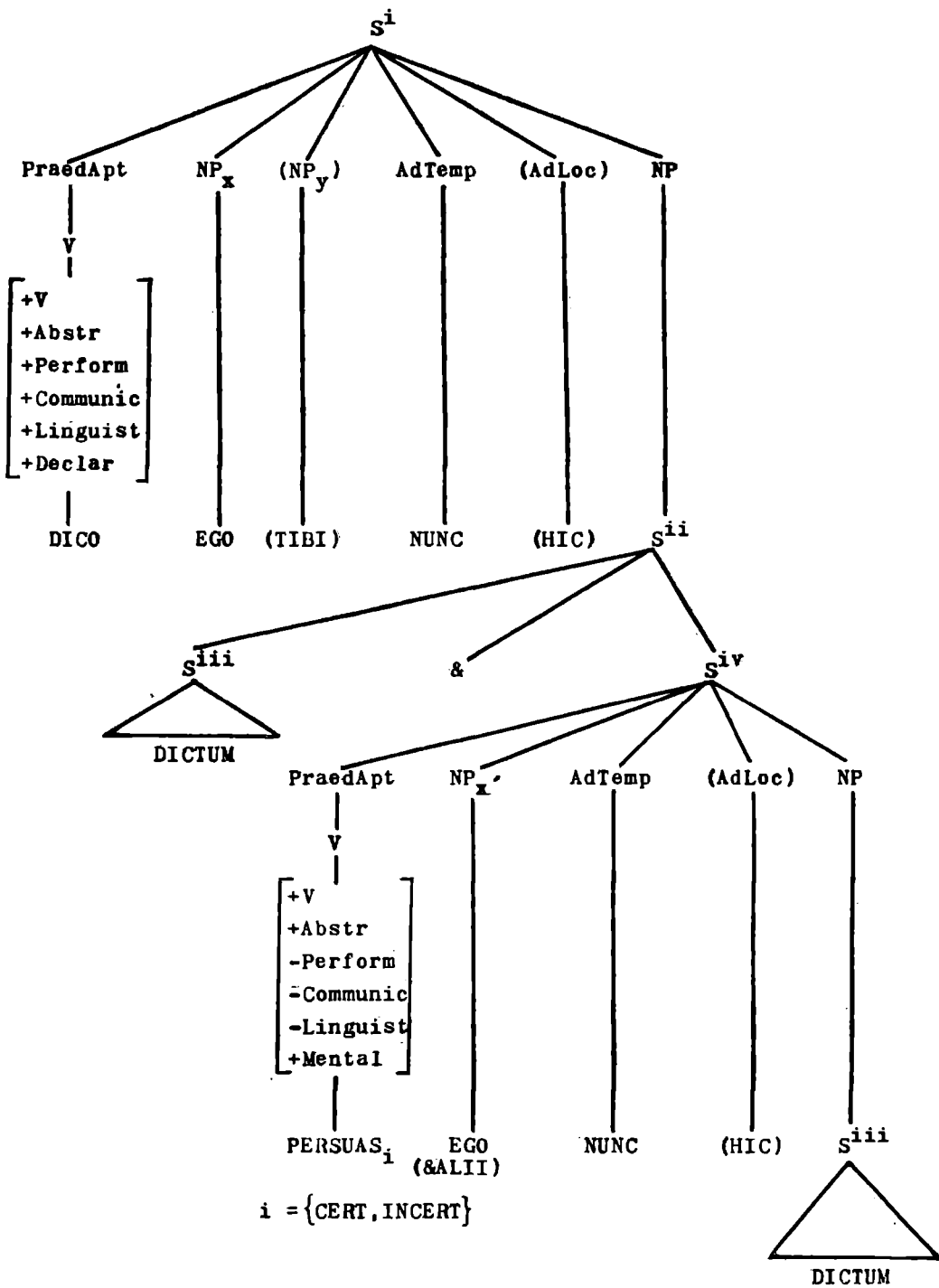
1.131 Na druhé straně je ovšem třeba konstatovat, že evaluativní větná adverbia mají některé syntaktické a distribuční vlastnosti společné s větnými adverbii jistotně modalitními. Pozoruhodná je zejména okolnost, že i u nich lze nalézt synonymní kvaziexplicitní formule, podobně jak je tomu u větných adverbii jistotně modalitních, například:

<i>samozřejmě S</i>	— je samozřejmě, že S; pokládám za samozřejmě, že S
<i>naštěstí S</i>	— jsem šťasten, že S
<i>bohužel S</i>	— je mi líto, že S
<i>k všeobecné radosti S</i>	— všichni se radujeme, že S
<i>kupodivu S</i>	— divím se, že S
<i>pochopitelně S</i>	— chápeme, proč S

Nalezení jednoznačně přiřaditelných synonymních explicitních formulí je však daleko obtížnější než u adverbii jistotně modalitních.

1.132 Podle našeho názoru se dá docela dobře předpokládat, že podobně jako adverbia jistotně modalitní jsou i větná adverbia evaluační transformačně derivována z analogických syntaktickosémantických výchozích struktur. V § 1.13 jsme však již uvedli, že jejich užití je vázáno na předpoklad pravdivosti propozice, o níž se vyjadřuje hodnotový soud; je tedy jejich realizace podmíněna tou jistotně modalitní hodnotou výpovědi, kterou jsme označili jako „plné přesvědčení mluvčího o pravdivosti propozičního obsahu výpovědi“ (§ 1.12). Evaluační větná adverbia zřejmě také vyjadřují postoj mluvčího, jsou postojovými predikátory. A byl-li ilokuční postoj (tzv. postojová modalita) primární a jistotně modalitní postoj sekundární, pak evaluační postoj je terciární. Jinými slovy, realizace terciárního evaluativního postoje je vázána na bezpříznakovou hodnotu JM (tj. plné přesvědčení, jistotu) a realizace sekundárního jistotně modalitního postoje zase na bezpříznakovou hodnotu primárního postoje ilokučního (tj. konstataci). Stojí za povšimnutí, že i příklady typu *Rektor asi bohužel nepřijde*, které jsou ve zdánlivém rozporu s naším tvrzením, vlastně potvrzují naši tezi, neboť případy tohoto druhu zřejmě interpretujeme tak, že evaluační adverbium (*bohužel*) vztahujeme pouze k alternativě bezpříznakové, tj. k alternativě, že je propozice pravdivá; v našem příkladě je to tedy jen tehdy, nastane-li případ, že rektor nepřijde.

1.133 Chceme-li sestavit graf výchozí struktury výpovědi s vyjádřeným evaluačním postojem, musíme připojit k poslední pravé větvi grafu 1 (pod vrcholem S^{iv}) na nižší úrovni reprezentaci dvouargumentového evaluačního predikátu s propozičním (diktálním) argumentem.

1.134 Bude ještě třeba prozkoumat, jakých hodnot může nabývat evaluační postoj. Zatím lze s jistotou identifikovat jen dvě hodnoty: subjektivně pozitivní (*bohudík, naštěstí*) a subjektivně negativní (*bohužel, naneštěstí*). Rovněž bude třeba zjistit, v jakém vztahu je tento evaluační postoj k emocionálnímu postoji, o němž mluvil ve svém referátě na tomto symposiu M. Grepl.

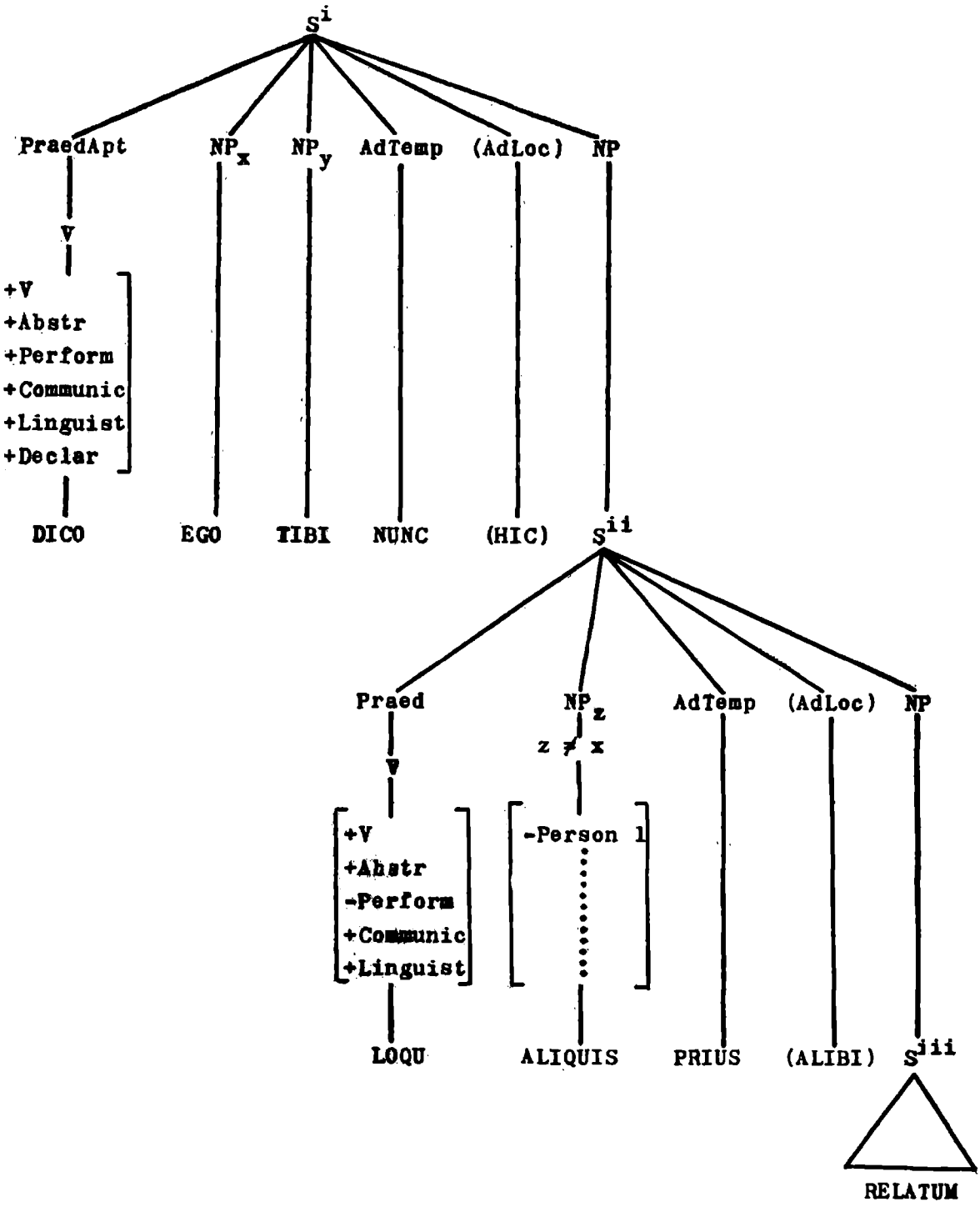
1.14 Před časem S. Žaža (1972) správně upozornil na několik adverbii a adverbializovaných konstrukcí a slovesných tvarů, jež je třeba přes jejich zdánlivou sémantickou blízkost k adverbii jistotně modalitním vyčlenit jako speciální skupinu. Jsou to především tyto výrazy:

opravdu, doopravdy, fakticky, skutečně, evidentně, průkazně, věru, namouvěru, namouduši, na moutě duchu, věrte, vpravdě, vsuktku, jistě₃, dojista₂, určitě₂; hovor. vážně, fakt, baže; přísahám, přísám, přísámbohu, přísámboh, bůh(je)mi svědkem, jak(o) je bůh nade mnou, čestné slovo

1.141 Příznačné je, že se těchto adverbialních výrazů používá převážně v polemickém kontextu (polemickém v širokém slova smyslu). Mluvíci jimi signalizuje, že propoziční obsah dikta, jenž je znám z předchozího kontextu, ze situace nebo z vědomostí o světě, je z jeho hlediska zaručen (popřípadě se táže, zda je zaručen). Typicky se při užití těchto výrazů předpokládá aktivní postoj mluvčího k reálnému nebo fiktivnímu partneru v komunikativní situaci. Nejzřejmější je to v dialogu a v konfrontaci s komplexy ustálených, zkušeností ověřených a preferovaných poznatků, představ a názorů. Zpravidla se jimi v konstatačních výpovědích reaguje na skutečnou nebo možnou pochybnost nebo popírání vzhledem k platnosti konstatovaného propozičního obsahu. Tyto výrazy mají zřejmě ráz komentáře k vlastní nebo cizí výpovědi, nemají referenční charakter ani nejsou součástí diktální propozice. Jde tedy o prostředek, který má opět vlastnosti metajazykového predikátu, predikuje něco diktu.

1.142 Výrazy této skupiny jsou téměř nekombinovatelné s výrazy plně jistoty, naproti tomu jsou kombinovatelné s výrazy neplně jistoty (srovn. Žaža 1972). Z toho plyne, že jejich význam je s významem jistoty v nějaké korelaci, ale není s ním totožný. Tato okolnost společně s ostatními vlastnostmi, jež jsme uvedli v předcházejícím odstavci, nás vede k závěru, že funkcí uvedených prostředků je vyjadřovat něco o jistých podmínkách řečového aktu, a to performativním, nikoli deskriptivním způsobem. (Pozoruhodná je velká míra synonymity výrazů typu *opravdu* s nepochybně performativními výrazy typu *přísámbohu*.) V konstatačních výpovědích jimi mluvčí dává záruku, že věří ve sdělovaný stav věcí; u výzev jde o záruku upřímnosti vůle mluvčího, aby příjemce něco vykonal; u otázek se našimi výrazy vyžaduje potvrzení záruky o víře v pravdivost informace u dotazovaného, který je zpravidla totožný s původcem informace, jíž se otázka týká. Souhrnně řečeno jde tedy u výrazů typu *opravdu* o příznakově explicitní zaručení platnosti Searlovy podmínky upřímnosti (sincerity condition); tato záruka se obvykle mlčky implikuje (Searle 1970). Pokud jde o výchozí struktury konstrukcí s výrazy našeho typu, bude při jejich stanovení možno asi použít performativní analýzy, jaké užil Schreiber 1972 pro tzv. „style disjuncts“.

1.15 Nakonec si bude třeba všimnout vztahu mezi JM a vyjadřováním tzv. cizího mínění (CM). Signalizace okolnosti, že mluvčí referuje o promluvě (nebo o smyslu promluvy), jejímž původcem sám není, je funkce vysloveně metajazyková. Plní ji velmi často verba dicendi, scribendi a percipiendi; bývají

pak obvyklými predikátory kvaziexplicitních uvozovacích vět CM. Nejběžnější jsou tyto slovesné formy a konstrukce:

říká se, říkají, povídá se, povídají, vykládá se, vykládají, šeptá se, šeptají, šušká se, šuškájí; slyšel jsem, slyšet, doslechl jsem se, dozvěděl jsem se, proslýchá se, četl jsem, píše se, píší, je psáno, stojí psáno

Vedle toho je ovšem běžné vyjadřovat CM větnými adverbii a částicemi:

prý, že prý, údajně, domněle, hovor. snad, nespis. že, jako, že jako

Stranou necháváme gramatické prostředky vyjadřování CM (např. využití modálního slovesa *míti*).

1.151 Úplná explicitní formule kvaziexplicitních výpovědí signalizujících CM i výpovědi s implicitním vyjádřením CM (např. *Říkají, že rektor nepřijde* a *Rektor prý nepřijde*) by měla tuto podobu: *Někdo jiný než mluvčí řekl, že rektor nepřijde*. Její výchozí struktura by se ve zjednodušené podobě dala zobrazit graficky takto:

1.152 Z okolnosti, že $x \neq z$, je patrné, že se mluvčí výslovně distancuje jako původce od relata. To pak má sekundární důsledek, že se mluvčí do větší nebo menší míry distancuje od plného přesvědčení o pravdivosti obsahu relata. Pokud tedy výpovědi s vyjádřeným CM zároveň nesou také informaci týkající se stupně přesvědčení o pravdivosti obsahu relata, jde zřejmě o informaci implikovanou, již je příjemce sdělení schopen rekonstruovat a přijmout v plné míře teprve na základě znalosti širšího kontextu nebo znalosti světa (Bondarkovy tzv. encyklopedické informace). Proto se domníváme, že podobně jako evaluační větná adverbia a verifikační adverbia ani prostředky vyjadřující CM nepatří do oboru JM.

2. Pokusili jsme se vymezit okruh jevů patřících do oblasti JM a poukázat na charakter některých styčných oblastí. Ponechali jsme stranou speciální prostředky intonační a gramatické (například využití modálních sloves) a omezili se převážně na obecné otázky a na funkční využití tzv. větných adverbii. Bylo by ovšem třeba celou vymezenou oblast prozkoumat komplexně ze všech hledisek a dát tak spolehlivý materiálový základ pro širší porovnávací studie slovanské i jiné, při nichž by jednotné pojetí problematiky a jednotný způsob popisu umožnily porovnávat jevy vzájemně porovnatelné. Zvláště přitažlivá a slibná se v tomto směru ukazuje perspektiva porovnání bulharských gramatických kategorií označovaných jako preizkazno, svidetelsko a umozaključatelsko naklonenie s okruhy problémů námi zde naznačených.

LITERATURA

- Adamec, Přemysl: *Tři roviny modálnosti a jejich vztah k aktuálnímu členění*. In: *Otázky slovanské syntaxe III*, Brno (UJEP) 1973, s. 141—7.
- Austin, John L.: *How to Do Things with Words* (ed. J. O. Urmson). London—Oxford—New York (Oxf. Univ. Press) 1962.
- Bally, Charles: *Syntaxe de la modalité explicite*. In: *Cahiers Ferdinand de Saussure II*, Genève 1942, s. 3—13.
- Bauer, Jaroslav—Grepš, Miroslav: *Skladba spisovné češtiny*. Praha (SPN) 1964¹ — skriptum, 1972¹, 1975² — knižně.
- Cejnková, Alena: *Uverenost' soobščeniija i jeje vyraženiije*. Brno (fil. fak. UPEP) 1961 — dipl. práce.

- Đurovič, Lubomír: *Modálnost*. Bratislava (SAV) 1956.
- Grepl, Miroslav: *Vyjadřování tzv. voluntativní modalitý v novodobé češtině*. In: SP FFBU A20 (1972), s. 143—50.
- Grepl, Miroslav: *K podstatě modálnosti*. In: Otázky slovanské syntaxe III. Brno (UJEP) 1973, s. 23—38.
- Grepl, Miroslav — Masařík, Zdeněk: *Zum Ausdruck der voluntativen Modalität im Tschechischen und Deutschen*. In: Bulletin IPT Univerzity 17. novembra, 1971, s. 17—33.
- Grepl, Miroslav — Masařík, Zdeněk: *Zur Kategorie der Modalität im Deutschen und Tschechischen aus konfrontativer Sicht*. In: Deutsch als Fremdsprache 6, 1974, s. 370—8.
- Kopečný, František: *Základy české skladby*. Praha (SPN) 1958¹, 1962².
- Koudelková-Svobodová, Helena: *Die Gewißheitsmodalität im Deutschen und Russischen*. Brno (fil. fak. UJEP) 1973 — dipl. práce.
- Křížková, Helena: *Pravdivostní modalita a komunikativní typy vět*. In: ČsRus 18, 1973, 1, s. 8—13.
- Malatová, Anděla: *Vyjadřování jistotní modalitý*. Brno (fil. fak. UJEP) 1976 — dipl. práce.
- Olšerová, Věra: *Vyjadřování volní a jistotní modalitý*. Brno (fil. fak. UJEP) 1968 — dipl. práce.
- Ross, John Robert: *On Declarative Sentences*. In: Readings in English Transformational Grammar (eds. R. Jacobs a P. S. Rosenbaum). Waltham, Mass. (Ginn) 1970.
- Růžička, Rudolf: *Über die Einheilichkeit der Modalität*. In: Otázky slovanské syntaxe III. Brno (UJEP) 1973, 47—59.
- Searle, John R.: *Speech Acts*. Cambridge (Cambr. Univ. Press) 1970, s. 66—7.
- Schreiber, Peter A.: *Some Constraints on the Formation of English Sentence Adverbs*. In: Linguistic Inquiry II, 1971, 1, s. 83—101.
- Schreiber, Peter A.: *Style Disjuncts and the Performative Analysis*. In: Linguistic Inquiry III, 1972, 3, s. 321—47.
- Václavková-Sléžková, Jarmila: *Výrazové prostředky jistotní modalitý v ruštině*. Brno (fil. fak. UJEP) 1974 — dipl. práce.
- Vašířová, Hana: *Modal'nost' s točki zrenija dostovernosti i sredstva jeje vyraženiya v russkom i češskom jazykaz*. Brno (fil. fak. UJEP) 1970 — rigor. práce.
- Žaža, Stanislav: *K výrazovým prostředkům tzv. jistotní modalitý*. In: Slavica Slovaca 7, 1972, 54—7.